

JEZIK I NACIJA

RANKO BUGARSKI

Filološki fakultet, Beograd

UDK 801:327

Veoma složeno pitanje odnosa jezika i nacije može se ovom prilikom, s obzirom na prirodu našeg skupa i na raspoloživo vreme, predstaviti samo u najgrubljim crtama.¹ Na samom početku moramo da ukažemo na ne male teškoće koje proističu iz nejasnoća u značenju i razlika u tumačenju osnovnih pojmova: s jedne strane, nije unapred jasno da li se u kontekstu ovakvih razmatranja pod jezikom misli na bilo kakav idiom sa rangom jezika ili specifično na standardni jezik, dok se s druge strane teško dolazi do saglasnosti oko određenja nacije i njenog odnosa prema narodu ili etnosu.² Za našu svrhu biće potrebna i dovoljna sledeća okvirna i uslovna razgraničenja. Jezik ćemo da tumačimo u širem smislu, osim kada naglasimo da mislimo posebno na standardizovan oblik jezika. Etničku grupu ćemo da definišemo, na način manje-više već tradicionalan, kao skupinu ljudi koji poseduju predanje o zajedničkom poreklu, zajedničku istoriju, neke zajedničke elemente kulture i osećanje solidarnosti koje ih povezuje. Nešto šira i često poreklom mešovita zajednica sličnih karakteristika obično se naziva narodom. Za razliku od naroda kao etničke zajednice tradicionalnog tipa, nacija se može odrediti kao prevashodno politička zajednica savremenog tipa, koji podrazumeva moderniju društvenu organizaciju i vrednosno-normativnu orijentaciju. Dok je već za etnos karakteristična komplementarnost povezivanja jedinki unutar grupe i njihovog diferenciranja prema drugim grupama, evolucija u pravcu nacije dalje ističe ova obeležja kroz jačanje svesti o samoidentifikaciji i, naročito, o različitosti u odnosu prema drugim uporedljivim zajednicama. Pri tom je za predmet naše pažnje sociopolitički smisao datih karakterizacija (koji

¹ Šira verzija ovog rada biće objavljena kao poglavlje u autorovoj knjizi *Jezik u društvu* (u pripremi za biblioteku »XX vek« beogradske Prosvete).

² Mnoga pitanja u vezi s nacijom pretresaju se u selektivnom spisku relevantne novije teorijske literature na srpskohrvatskom jeziku koji se prilaže ovom tekstu. On može dobro da posluži za početnu orijentaciju, a većina navedenih naslova sadrži bogate upute na dalju literaturu. Stavovi izneti u našem osvrtu samo se delimično oslanjanju na navedene rasprave.

određuje »objektivnu« pripadnost grupi) manje relevantan od njihovih kognitivno-psiholoških značenja (koja u prednji plan dovode subjektivna osećanja njenih članova).

Što se tiče elemenata kulture pomenutih u datoj definiciji etničke grupe, a koji sa mogućim modifikacijama važe i na stepenu naroda, odnosno nacije, oni uključuju rasu, istorijsku teritoriju, religiju, običaje, verovanja, institucije, kao i jezik. Koji će od njih igrati glavne uloge a koji sporedne, to zavisi od spleta raznih okolnosti u svakom pojedinom slučaju. U pogledu jezika, koji se često pominje kao najvažniji činilac, njegova uloga u obezbeđivanju komunikacije ne sme se zane-mariti, ali iz toga ne sledi da upravo njemu unapred pripada povlašćeno mesto. Bilo bi opreznije reći da on izbija na vrh hijerarhije atributa koji definišu datu grupu onda kada su »konkurentni« elementi slabije zastupljeni; tako, na primer, jezički različite skupine mogu na istorijskim, ekonomskim ili kulturnim osnovama da se ujedine u narod, dva naroda istog jezika mogu da budu odvojena religijom, itd.

Polazeći od gornjih određenja, i razlažući ispitivanu materiju na tri ravni posmatranja radi veće preglednosti, o odnosu jezika i nacije možemo da izvedemo sledeće zaključke.

(1) *Ideološki*, jezik i nacija su povezani, jer se jezička problematika često politizira s pozivanjem na nacionalno pitanje neke društvene grupe ili zajednice. Ovakva politizacija može u principu da ima pozitivne predznake ako do nje dolazi u okviru istorijski progresivnih stremljenja ka nacionalnoj emancipaciji i afirmaciji, ili pak negativne kada je reč o retrogradnom nacionalizmu i nacionalšovinizmu. Mi se ovde, međutim, moramo zadovoljiti prostim ukazivanjem na okolnost da ideološkom i političkom govoru — za razliku od naučnog raspravljanja — često upravo pogoduje već pomenuta sloboda u baratanju osnovnim pojmovima, karakteristična za ovaj krug pitanja: u ovakvoj situaciji, gotovo svaka teza može se zastupati s prividom pozivanja na jezičku stvarnost i na dostignuća nauke o jeziku.

(2) *Istorijski*, jezik i nacija su delimično povezani, jer su mnoge nacije izrasle zajedno sa svojim jezicima, ali je bilo, i danas ima, i mnogo drukčijih slučajeva. Istorijske činjenice o uzajamnosti razvoja mnogih evropskih nacija i njihovih nacionalnih jezika, naročito tokom XIX veka, dovoljno su poznate. Počev od kraja XVIII stoleća, a naročito pod uticajem Herdera i nemačkog romantizma u celini, ovi objektivni istorijski tokovi teorijski su uopšteni utoliko što se relevantna evropska misao u značajnoj meri oblikovala upravo na shvatanju jezika kao primarnog izraza kolektivnog iskustva grupe i merila grupnog identiteta, u istorijskoj i mitološkoj projekciji. U okviru ove koncepcije jezik je viđen kao ogledalo nacionalnog bića i duha, pa je od tog stanovišta bio potreban samo jedan korak do praktične identifikacije jezika sa nacijom. Ne dugo potom, Šlegel, Fihte, Šlajermaher i drugi teoretičari dodali su ovoj »prirodnoj« sprezi i treći član — državu, i to idealno zamišljenu kao strogo nacionalnu, dakle nezaraženu stranim telima. U ovom duhovnom nasleđu vaspitale su se brojne generacije Ev-

ropljana, a uz njih i drugi sudeonici evropskog kulturnog kruga, pa nema posebnih problema oko utvrđivanja istorijskih korena popularnih osećanja o nekakvom pretpostavljenom i gotovo magijski privlačnom trojstvu jezika, nacije i države. Ovakve predstave ponegde su i danas raširene, iako protiv njih vojuju neosporne empirijske činjenice, kao i novija teorijska dostignuća, uključujući i marksistička shvatanja nacije i države. Mi ćemo ovde da ukažemo samo na neke elemente ovog mozaika.

Prvo, pomenuti obrazac ni u samoj Evropi nije uvek važio. Na stepenu naroda i njegovog vernakulara, jezik se manje povezivao sa etničkim identitetom i nije raspaljivao strasti; do politizacije jezika u ovom kontekstu dolazi zapravo tek počev od Francuske revolucije, naročito u Francuskoj i Nemačkoj, potom i u slovenskom svetu — drugim rečima, tek u sprezi nacije i standardnog jezika. Drugo, ovaj u suštini evropocentrični model rapidno gubi snagu čim se osvrnemo drugde po svetu, gledajući naročito kako stvari danas stoje u zemljama u razvoju. Iako je ovde teško uopštavati, čini se da tu jeziku po pravilu pripada manja uloga nego rasnim, religijskim, istorijskim ili političkim činionicima. Obuhvatni tekući procesi dekolonizacije i nacionalne afirmacije zemalja »trećeg sveta« na Bliskom istoku, u Africi, Aziji, Latinskoj Americi i drugde malo kad se odvijaju pod zastavom zasebnog etničkog ili nacionalnog jezika. U uslovima izrazitog etničkog i jezičkog šarenila većine ovih zemalja, jedinstven jezik ne samo da ne mora nego najčešće i ne sme da se pojavi u svojstvu integrativnog faktora i glavnog garanta novostečene nacionalne samobitnosti, jer tu ima previše lokalnih konkurenata, pa bi njegovo nametanje imalo suprotno, tj. dezintegrativno dejstvo. Stoga se, kao što je poznato, pribegava jednoj diferenciranijoj i osetljivijoj jezičkoj politici, koja predviđa ostvarivanje nacionalne emancipacije uz pomoć većeg broja jezika šire komunikacije, uključujući i bivše kolonijalne jezike. Treće, aktuelna situacija zemalja u razvoju zahteva preispitivanje samog pojma nacije u jednom takvom kontekstu, jer jedan red korelacija sledi ako se pod nacijom misli na jedan etnički konstituent višenacionalne zemlje, a bitno drukčiji odnosi proističu ako se pojam nacije prenese na nivo zemlje u celini, sa etničkim skupinama kao njenim sastavnim delovima. Ovde bi mogla da bude od koristi Fišmanova distinkcija između »nacionalizma« kao elaboracije samog etniciteta i »nacionizma« kao integrativnog državnotvornog principa, odnosno između »narodstva« kao nosioca sociokulturnih veza unutar etnikuma i »nacionosti« kao činioca političke i privredne operacionalizacije modernih društava.³ Izgleda, naime, da je »nacionalizam« (u ovom posebnom smislu) u Evropi pretihodio »nacionizmu«, dok evolucija u zemljama »trećeg sveta« danas mahom teče obrnutim smerom. Najzad, o izvesnoj labilnosti veze između jezika i nacije u veoma različitim situacijama govori i iskustvo mnogih doseljeničkih grupa koje su u novoj sredini postepeno napustile

³ Fischman, J. H., *Sociologija jezika*, Sarajevo, 1978, str. 151—2.

maternji jezik i prešle na jezik okoline, ne izgubivši time i svoj etnički ili nacionalni identitet, bar ne u uporedljivoj meri.

(3) Teorijski, jezik i nacija nisu povezani, jer u definiciju jednog jezika ne ulazi zahtev da se njime može služiti samo jedna nacija, niti u definiciju jedne nacije ulazi odredba da se ona može služiti samo jednim jezikom. Odstupanja od ove krajnje uprošćene šeme u oba pravca toliko su dobro poznata da ih ovde ne treba ilustrovati. Jedina vrsta zajednice koja mora da postoji da bi postojao neki jezik jeste jezička zajednica, dakle kolektiv koji se tim jezikom služi; a za ovo očigledno nije bitan sociološki status takve zajednice. A da bi se govorilo o nekoj naciji, presudna je politička i privredna organizacija date ljudske grupe, a ne njena jezička praksa. Ovi odnosi imaju opštu vrednost. Ako se pak misli specifično na standardni jezik, onda se može reći da se standardizacija na jezičkom planu i »nacionalnost« ili »nacionost« na društvenom planu do određene mere uzajamno podrazumevaju, ali samo kao opšti atributi: insistiranje na njihovom obaveznom konkretizovanju u stilu proste formule 1:1 (jedan jezik — jedna nacija), i proglašavanje svega što se u nju ne uklapa za devijantno, vodilo bi teškoćama iz kojih nema izlaza.

Zaključujući ovaj nužno letimičan pregled, možemo da kažemo da su jezik i nacija kroz istoriju bivali povezani na različite načine i u različitim stepenima, genetski, politički i socijalnopsihološki, ali ne i nužno ili logički — u zavisnosti od sticaja raznih tokova, faze u razvoju nacionalne svesti, sistema društvenih vrednosti i drugih činilaca. Stoga ne postoji nikakav univerzalan obrazac ovog odnosa, nego se svaki pojedini slučaj mora tumačiti u njegovom sopstvenom istorijskom i društvenom kontekstu. Prema tome, opšta vrednost nipošto se ne bi smela pridavati ni tradicionalnom evropskom modelu, danas već i inače unekoliko zastarelom.

Pod bremenom istorijskog nasleđa, današnjih ekonomskih razlika i političkih problema, a u okolnostima oslabljene uloge religije i drugih tradicionalnih vrednosti, te internacionalizacije institucija i širenja komunikacija, nacionalni identitet može da oslabi ako je ranije postojao, ili pak da teže dođe do izražaja ako se tek formira. U oba slučaja ovakvi uslovi stvaraju ili potenciraju osećanje nesigurnosti u pogledu grupnog identiteta, čiji se oslonac može potražiti u jeziku, kao, sada, njegovom glavnom izrazu. Ovu priliku brzo uočavaju i spremno se njome koriste pozvani ili samozvani čuvari narodnog bića, o čemu svedoče ne samo tekući procesi nacionalne emancipacije nego, još i više, talasi nacionalističke isključivosti koji u poslednje vreme ponovo u većem broju zapljuskuju mnoge obale naše planete.

Koliku će ulogu jezik imati u učvršćivanju društvenih veza i u razvijanju unutargrupne solidarnosti i međugrupne distinktivnosti, to zavisi od spleta raznih, manje ili više međusobno povezanih okolnosti. Ovaj splet odrediće svakoj zajednici, u svakoj fazi njenog postojanja, mesto u rasponu između dveju krajnosti — izrazite anacionalnosti, za koju svet očigledno nije spreman, i retrogradne nacionalne mitologije

čija su istorijska i duhovna izvorišta u Evropi XVIII i XIX stoleća i koja, ma koliko i danas bila ponegde živa i delatna, teško može da služi kao uzor u svetu koji se sprema da zakorači u XXI vek.

LITERATURA

- Bandić, D.: *Etnos. Kultura*, Beograd 1983, br. 62—63, str. 33—47.
 Brozović, D.: *Standardni jezik*. Matica hrvatska, Zagreb 1970.
Etnos, narod, nacija. Tematski broj časopisa *Gledišta*, Beograd 1983, br. XXIV : 1—2.
 Fishman, J. A.: *Sociologija jezika*. Svjetlost, Sarajevo 1978.
 Haugen, A.: Dijalekt, jezik, nacija. *Jezik i društvo*. Tematski broj časopisa *Kultura*, Beograd 1974, br. 25 (ur. R. Bugarski), str. 74—88.
 Ivić, P.: *Srpski narod i njegov jezik*. Srpska književna zadruga, Beograd 1971.
 Lerotić, Z.: *Nacija — teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije*. Kulturni radnik, Zagreb 1977.
Postanak i razvoj srpske nacije. Zbornik radova. Narodna knjiga i Marksistički centar CK SKS, Beograd 1979.
Pristup izučavanju nacije. Zbornik radova. Centar CK SKH za idejno-teoretski rad i Marksistički centar SKS, Zagreb—Beograd 1978.
Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1984, br. II : 4.

LANGUAGE AND NATION

Summary

After some introductory comments on terminology, the relationship between the concepts of language and nation is briefly discussed, with the following conclusions. Ideologically, language and nation are linked, in that linguistic considerations are frequently invoked and politicized in discussing issues concerning national identity. Historically, the two are partly linked, as many nations have indeed evolved together with their standard languages, though there have been many different developments also. Theoretically, they are not linked, since a language can serve more than one nation, and a single nation may use more than one language. Hence the traditional European model of the »linguistic nation« is by no means universally valid, especially not in contemporary Third world countries, and each individual case must therefore be described and evaluated in its own cultural, historical and political context.